

A.VOHIDOV

**SHARQSHUNOSLIKKA
KIRISH**

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

A.VOHIDOV

SHARQSHUNOSLIKKA
KIRISH

TOSHKENT – 2010

Ushbu qo'llanma Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimgi davridan, ya'ni mintaqada kishilik jamiyatini paydo bo'lishidan to Arab xalifaligigacha bo'lgan tarixini o'z ichiga oladi. Ma'lumki, Markaziy Osiyo insoniyat sivilizatsiyasining eng qadimiy o'choqlaridan bo'lib, keyingi yillarda olib borilgan arxeologik va ilmiy tadqiqot izlanishlari buni yana bir marta tasdiqladi. Yaponiya, Avstraliya, Fransiya va Rossiyalik arxeologlarning O'zbekiston olimlari bilan hamkorlikda o'tkazilgan ilmiy ekspeditsiyalari juda samarali bo'ldi. Mazkur hamkorlikning natijasi o'laroq olingan ilmiy-amaliy yangiliklar ham o'quv qo'llanmada o'z aksini topgan.

Qo'llanmada mintaqada ro'y bergan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jarayonlar ilmiy va qiyosiy tahlil asosida xronologik izchil bayon qilingan. Shu jihatdan ham "Tarix" yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalar uchun nihoyatda zarur hisoblanadi. Tarixni bilish esa mamlakatimizning ushbu mintaqa xalqlari bilan diplomatik, iqtisodiy, madaniy aloqalarini yanada rivojlantirish va samarasini ta'minlashga xizmat qiladi. Ayni shu ma'noda Markaziy Osiyo – Oltoy mintaqasi, Sharqiy Turkiston, Mo'g'uliston, Dashti Qipchoq, Janubiy Osiyo va O'rta Osiyo mintaqalarida joylashgan o'nlab davlatlar, xalqlar, elatlar tarixini biladigan zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash o'ta dolzarbdir.

Shunday qilib, mazkur o'quv qo'llanma Markaziy Osiyo xalqlari tarixining eng qadimgi davrlaridan to ilk o'rta asrlarigacha bo'lgan voqealarni qamrab olgan bo'lib, "Markaziy Osiyo xalqlari tarixi" yo'nalishida ta'lim olayotgan ikkinchi bosqich talabalari uchun mo'ljallangan. Qo'llanmaga kiritilgan ma'lumotlar, voqealar taxlili, tarixiy jarayonlarni xronologik, izchil bayon qilinishi talabalarga, shuningdek, tariximiz bilan qiziquvchilarga ham foyda keltiradi degan umiddamiz.

Mas'ul muharrir:

M.M.Is'hoqov, t.f.doktori

Taqrizchilar:

I.Jamolhoji, t.f.n., MOXT kafedrası kat.o'q.

N.Polvonov, t.f.n., UzMU dotsenti

lari vujudga keldi. Eramizdan avvalgi birinchi ming yillikning boshiga kelib Katta Xorazm va Qadimgi Baqtriya kabi qudratli, yirik, markazlashgan davlatlar siyosiy maydonga chiqdi. "Avesto" yaratilganligining va Qarshi shaharining 2700, Samarqand shahrining 2750 yilligi xalqaro miqyosda keng nishonlanganligi yuqoridagi fikrimizning yaqqol isbotidir.

Ota-bobolarimiz Ahamoniy va yunon-makedon bosqinchilariga qarshi uzoq yillar davomida shiddatli kurash olib bordi. Buning natijasi o'laroq mustaqil davlatlar: Qadimgi Xorazm, Choch, Parkana, Parfiya, Yunon-Baqtriya kabi davlatlar vujudga keldi, yuksaldi. Antik davrning buyuk davlatlari Qang', Kushon kabi saltanatlar nafaqat mintaqada balki, Sharq va G'arb mamlakatlari tarixida ham sezilarli iz qoldirdi. Jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lgan Buyuk Ipak yo'li aynan shu davrda shakllandi va rivojlandi.

Ilk o'rta asrlarda mintaqa xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va etnik hayotida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Bu avvalo, jahon tarixining keskin burilishiga sabab bo'lgan xalqlarning buyuk ko'chishlari bilan bog'liqdir. Aynan shu davrda Markaziy Osiyoning o'troq hududlariga ko'chmanchi turkiy xalqlarning ommaviy ko'chib kelishlari yuz berdi. Natijada, mintaqa xalqlarining etnosida turkiylashuv jarayoni kuchaydi. Bunday o'zgarishlar oqibatida tarix sahnasiga Xiyoniylar, Sosoniylar, Kidariylar, Eftalitlar va Turk xoqonligi kabi yangi buyuk davlatlar chiqib keldi.

Qo'llanmaning **maqsadi**: Markaziy Osiyoda eng qadim zamonlardan yashab kelgan xalqlar, ularning turmush tarzi, urf-odatlar, madaniyati, davlatlar, ularning boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, ichki va tashqi siyosati haqida batafsil ma'lumot berishdir.

Qo'llanmaning **vazifalari**: Markaziy Osiyoda ibtidoiy jamoa tuzumi davri va uning asosiy bosqichlari, Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiyasi o'choqlaridan biri ekanligi, Markaziy Osiyoda bronza davri va shaharsozlik, Markaziy Osiyo qadimiy davlatchiligi, uning ijtimoiy-iqtisodiy asoslari va rivojlanish jarayonlari, ilk davlat uyushmalarini shakllanishi, diniy dunyoqarash, zardushtiylik, Markaziy Osiyoga ahamoniylar va makedoniyalik Iskandarning istilochilik yurishlari, shuningdek, Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Mo'g'uliston va Oltay hududlarida yashagan xalqlar, bundan tashqari mintaqada shakllangan ilk davlatlarning boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari haqida atroflicha ma'lumot berish va ularni to'laqonli yoritib berishdan iboratdir.

Shunday qilib, mazkur qo'llanma Markaziy Osiyo xalqlarining eng qadimgi davrlaridan to'laqonli asrlarigacha bo'lgan tarixini qamrab olganligini ko'ramiz. Bunda kiritilgan ma'lumotlar, voqealar tahlili, tarixiy jarayonlarni xronologik, izchil bayon qilinishi "Tarix" yo'nalishida bilim olayotgan talabalarga, shuningdek, tariximiz bilan qiziquvchi barcha kitobxonlarga foyda keltiradi deb o'ylaymiz.

I - bo'lim: Markaziy Osiyo ibtidoiy jamoa tuzumi davrida

1.1. Markaziy Osiyoda tosh asri: paleolit. Markaziy Osiyo, Sharqiy va Janubiy Turkistonda paleolit davri yodgorliklari

O'quv maqsadi: Insoniyat tarixida ibtidoiy jamoa tuzumi davrining o'rni, bu davrni jahon fanida o'rganilish darajasi, Markaziy Osiyoda ibtidoiy jamoa tuzumi davri va uning asosiy bosqichlari, Markaziy Osiyo inson paydo bo'lgan eng qadimiy antropologik hudud ekanligini, paleolit davri odamlarining mashg'ulotlari, mehnat qurollari haqida batafsil ma'lumot, tushunchalar berish va ko'nikmalar hosil qilish.

Kishilik tarixida insonning yer yuzida paydo bo'lgan davridan to ilk davlatlar va shaharlar paydo bo'lgungacha davri ibtidoiy jamoa tuzumi davri deyiladi. Bu davr eng uzoq vaqt davom etgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi moddiy madaniyat (arxeologiya) yodgorliklari asosida o'rganiladi. Tadqiqotchilar o'sha davr odamlari yaratgan mehnat qurollari va ularga ishlov texnikasiga qarab, ibtidoiy jamoa tuzumini quyidagi davrlarga bo'lganlar: 1. Paleolit (qadimga tosh asri, eramizdan avvalgi 1 mln.yillardan – eramizdan avvalgi 12 ming yilliklargacha); 2. Mezolit (o'rta tosh asri, eramizdan avvalgi 12-7chi ming yilliklar); 3. Neolit (yangi tosh asri, 7-5chi ming yilliklar); 4. Eneolit (mis tosh asri, 4-3chi ming yilliklar); 5. Bronza (3-1chi ming yilliklar).

Insoniyat yer yuzida qachon paydo bo'lganligi muammosi keskin bahs-larga va tez-tez o'zgarib turuvchi taxminlarga sabab bo'lmoqda. Yaqin yillargacha Markaziy Osiyo hududida insoniyat 80-100 ming yillik tarixga ega deb hisoblanardi. Biroq, keyingi yillardagi tadqiqotlar Markaziy Osiyo hududining insoniyat ilk ajdodlari yashagan mintaqalar qatoriga kirishini ko'rsatmoqda. 1980 yillarda o'zbek olimlari Farg'ona vodiysidagi Selung'ur g'orida olib borgan izlanishlari natijasida insonlar bu yerda Ashel davrida yashaganlar degan fikrga keldilar.

Mutaxassislar fikricha, shuningdek, Ashel davri yodgorliklari jumlasiga Ko'buloq, Qoratov 1, Loxutiy 1 va Unarcha yodgorliklari ham kiradi. Ashel davri bundan 1 mln. yil oldin boshlanib, miloddan avvalgi 200-100 ming yillargacha davom etgan. Bu davrning boshlarida Markaziy Osiyoda iqlim yozda issiq va quruq bo'lgan bo'lsa, qishda sovuq va yog'ingarchilik kam bo'lgan. Ashel davrining oxirlariga kelib esa, havo keskin sovigan, tog' zonalarini muzliklar qoplagan, pasttekisliklarda esa yomg'irlarda uzluksiz yog'gan. Bu davr odamlarining mehnat qurollari asosan toshdan (uchi o'tkir tosh) va hayvon suyaklaridan iborat bo'lgan. Ular asosan g'orlarda hayot kechirishgan va ilk bor shu davrda olovdan foydalanishni boshlaganlar. Bu kashfiyot odamlarga Ashel davrining so'nggida ayniqsa juda yordam bergan.

Markaziy Osiyoda paleolit davrining o'rta bosqichi miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. O'rta paleolitda neandertal odam

paydo bo'lgan. Markaziy Osiyoda o'rta paleolitga oid yodgorliklar ellikdan ortiq joyda topilgan. Fan olamida ayniqsa Teshiktosh, Obirahmat, Omonqoton, Uchtut, Qorabura, Tossar, Georgiy do'ngligi kabi yodgorliklar juda mashhur. O'zbekiston hududida joydashgan Teshiktosh yodgorligi nafaqat Markaziy Osiyoda balki, jahonning shu davri yodgorliklari ichida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Yodgorlikni o'rganish o'sha davr kishilari hayotida ovchilik muhim o'rin egallaganligini va ularda diniy tasavvurlar shakllana boshlaganini ko'rsatadi.

Bundan 35-40 ming yil burun paleolit davrining yuqori bosqichi boshlanadi. Markaziy Osiyoda bu davr so'nggi paleolit miloddan avvalgi 13-10 ming yillarigacha davom etgan. Yuqori paleolitning eng muhim xususiyati – hozirgi tipdagi odam “xoma sapiens”(aqli, ongli odam)ning shakllanganligidir. Mutaxassislar fikricha, aynan shu davrda irqalar paydo bo'lgan. Markaziy Osiyoda yuqori paleolit davriga oid 30dan ortiq yodgorliklar o'rganilgan. Inson ilk bora nayza, sanchqi (garpun) kabi ov qurollarini o'zlashtirgan. Umuuman, bu davr mehnat qurollari asosan toshdan, daraxt va suyakdan yasalgan. Chopper – eng muhim mehnat quroli bo'lib, undan daraxtlarning shoxlarini kesish va hayvonlarni o'ldirishda foydalanilgan. Yuqori paleolit davrining birinchi noyob yodgorligi 1939 yilda geolog olim N.G.Xarlamov tomonidan Samarqand shahri hududidan o'tgan qadimgi Siyobcha soyi yoqasidan topilgan. Bu makonda uzoq yillar davomida Samarqand davlat universiteti dotsenti D.I.Lev va uning shogirdi, professor M.Juraqulovlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Tadqiqotlar natijasi o'laroq juda ko'p arxeologik ashyoviy dalillar, ya'ni hayvon suyaklari qoldirlari, odam skeletiga doir materiallar topilgan. Manzilgohni o'rganish davomida chaylasimon kulba izlari va uning markazidan kul qatlami bilan o'choq qoldig'i qazib olingan. So'nggi paleolit davrida xo'jalik va madaniyat texnikasining alohida o'ziga xos xususiyatlari paydo bo'ldi. Sobiq ittifoq hududida so'nggi paleolitga oid xususiyatlariga qarab bir biridan farq qiluvchi uchta katta mintaqani ko'rish mumkin. Bular Rus tekisligi, Sibir hamda janubiy o'lkalar-Qrim, Kavkaz va Markaziy Osiyodir.

Janubiy hududlarda madaniyat shimolga qaraganda bir muncha farqliroq rivojlangan. Janubda tosh qurollarni ishlash o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu yerda ularni topish osonroq bo'lganligi uchun ko'proq foyda bergan. Chamasi, janubda kamon va o'q ilgariroq paydo bo'lgan, ovchilik asosiy mashg'ulotlardan biri bo'lgan bo'lsa kerak. Bu yerda tabiatning tayyor mahsulotlarini o'zlashtirishdan ko'ra ularni ko'proq ishlab chiqarishni avzalko'rishgan. Shuning uchun ham mehnat qurollari va toshga ishlov berishning turli usullarini o'zlashtirish shimoliy o'lkalarga nisbatan erta boshlangan bo'lishi mumkin. Shu asosda, madaniy taraqqiyotda Shimol va Janub o'rtasida tafvutning paydo bo'lishi texnika va xo'jalikning rivojlanishiga bevosita bog'liq deb xulosa chiqarish mumkin.

Biz o'rganayotgan Sharqiy Turkiston va Turkistonning Janubiy hududlarida paleolit davri yodgorliklari asosan, muzlik davrida ko'plab topilgan. Masalan: hozirgi Turkistonning janubida Qorabo'ri, Jarqo'ton, Qirg'iyin yodgorliklari, Qoshg'arda esa Tossar, Georgiy do'ngliklari topilgan. Qozog'iston hududida ilk paleolit davri taxminan bir million yil oldin paydo bo'lgan. Buni toshdan yasalgan ov qurollari ham ko'rsatib turibdi. Bu davrda yashagan odamlar olovni va jamoa bo'lib ov qilishni bilishgan. Davrga oid manzilgohlar asosan Janubiy Qozog'istonning Qoratau manzilgohidan topilgan. Bundan tashqari Bariqazgan (Bo'riqazigan), Tanirkazgan (Tandirqazigan), Kudaykol (Xudoy ko'l, Markaziy Qozog'istonning Qarag'anda viloyatining Obalisoy tumanida joylashgan) va boshqa manzilgohlar topilgan. Jezqazg'an viloyatida Semizbug'u manzilgohi alohida e'tiborga sazovordir. Bu manzilgohning maydoni 2500x300 metr bo'lib, 1611dan ortiq tosh qurollari topilgan. Tadqiqotchilar bu yerda pitikantrop va sinantrop-larning yashaganligini aniqlashdi. Mazkur mintaqada, shuningdek o'rta paleolit davriga oid manzilgohlar ham keng tarqalganligi aniqlandi. Masalan, Janubiy Qozog'iston viloyatining Aristand daryosi o'ng qirg'og'ida joylashgan Qorasuv manzilgohi, Qarag'anda viloyatining Sarisu daryosi buyida joylashgan Batpak manzilgohi, G'arbiy Qozog'istonning Mang'ishloq yarim orolidan topilgan manzilgohlar bunga misol bo'la oladi.

Umuman, Markaziy Osiyoda bu davrga oid 50 dan ortiq yodgorliklar topilib o'rganilgan. Bu yodgorliklarda o'tkazilgan arxeologik qazishmalar vaqtida o'sha davr odamlarining toshdan ishlangan mehnat qurollari, qo'l-chuqmor, hayvon terisini shilishda ishlatilgan "tosh pichoqlar" ko'plab topilgan. Olimlar mazkur moddiy manbalarni o'rganish asosida Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyoning janubiy hududlarida neandertalga zamondosh ajdodlarimiz ovchilik bilan, eng birinchi navbatda yirik hayvonlarni ovlash bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. So'nggi paleolit davrida Markaziy Osiyoda dunyoda keng tarqalgan uch irqdan biri, mongoloidlarni shakllanganligini arxeologik topilmalar isbot qilib berdi.

Markaziy Osiyo ilk paleolit davriga oid madaniyatning elementlarini Hindistonning shimoliy hududida topilgan Soan manzilgohiga mansub mehnat qurollari bilan ayrim o'xshashligini ko'rish mumkin. Markaziy Osiyo paleolitining muhim xususiyatlaridan yana biri shundaki, ilk paleolitdayoq tosh o'zaklaridan parrakalar ajratishda levellua texnik uslubi mavjud bo'lgan. Bu jarayon paleolit yodgorliklarida turli xilda kuzatilib, hindistondagi qat'iy nazar, mehnat qurollarini yaratishda qo'llanilgan taraqqiyot yo'lini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu texnik uslub, ayniqsa, o'rta paleolit davrida birmuncha rivoshlanganligini ko'ramiz. Markaziy Osiyo ilk paleolitga oid qo'l cho'qmorlari bilan bir qatorda qayroq kabi tosh qurollarining ishlatilganligi uning Hindistondagi Soan madaniyatiga yaqinligini ko'rsatadi. Ammo, bu madaniyatlarning o'zaro yaqinligi faqat

migratsiya jarayoni sifatida emas, balki tub, mahalliy negizda ham rivojlanganligini etirof qilish zarur. Hindistondagi Soan madaniyatini Markaziy Osiyo paleolit madaniyatiga taqqoslaganimizda qiziqarli xulosalarga ega bo'lamiz. Eng avvalo mazkur yodgorliklarni katta maydonni egallaganligi, qo'pol, yirik toshdan yasalgan mehnat qurollari va o'sha davr hayvonot dunyosi qoldiqlaridagi o'xshashliklarni kuzatish mumkin. Ikkala madaniyatning o'zaro o'xshashlikni belgilovchi yana bir omil "Osiyo tipi"dagi mehnat qurollarini yaratish an'analarning mavjudligidir. Shu jihatdan Yevropa paleolit madaniyatidan farq qiladi. Bunga Hindiston va Markaziy Osiyoda paleolit davrida tabiiy sharoit, shuningdek, mehnat qurollarini yasash uchun tanlangan materiallarni o'xshashligida deb qarash mumkin.

Hind arxeologlarining Markaziy Osiyo paleolit madaniyatiga qiziqishi katta. Buning muhim sabablaridan biri, Hindistonda o'rta paleolit bir-muncha yaxshi tadqiq qilingan bo'lsa-da, so'nggi paleolit davri yodgorliklari hamon - topilmaganligidadir. Shu sababdan ham hind arxeologlari tomonidan Samarkand, Xo'jamazgil, Kulbuloq, Shug'onon kabi so'nggi paleolit makonlarini qunt bilan o'rganish, katta mintaqada yashagan jamoalarning o'zaro madaniy aloqalarini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi izlanishlar bu masalalarga yangi mazmun kiritishi mumkin.

Markaziy Osiyo paleolitini o'rganar ekanmiz, bizga qo'shni bo'lgan xorijiy sharq mamlakatlari yodgorliklarini taqqoslamasdan, tariximizning ilk jamoalari madaniyati va uning insoniyat moddiy-madaniyati tarixidagi o'rni haqidagi fikr va xulosalarimiz to'la bo'lmaydi, albatta. Shu boisdan ham qo'shni mintaqalarda olib borilayotgan tadqiqotlarni kuzatib borish ham muhimdir. Tojikistonda va uning Xo'valing, Qoratov tumanlarida hamda Qizilqum sahrolaridan topilgan arxeologik manbalarshular jumlashidandir. Bundan tashqari Kavkaz, Oltoy va Uzoq Sharq hududlarida paleolit davri yodgorliklari qidirib o'rganildi va yetarli manbalar to'plandi.

Tayanch tushunchalar: Ibtidoiy jamoa tuzumi, yodgorlik, texnologiya, davrlashtirish, musiqa, "Osiyo tipi", topilma, ashel, material, moddiy meroslar, Soan manzilgohi, migratsiya, arxeologiya, levellua, diffuziya.

Savol va topshiriqlar:

1. *Ibtidoiy jamoa tuzumining asosiy davrlari va xususiyatlarini gapirib bering?*
2. *Markaziy Osiyoda paleolit davri yodgorliklari to'g'risida nimalarni bilasiz?*
3. *Markaziy Osiyo va Hindiston paleolitini o'xshashlik taraflari nimada?*
4. *Paleolit davri jamoalari turmushida o'zgarishlar nima asosida sodir bo'lgan deb o'ylaysiz?*

1.2. Markaziy Osiyoda mezolit davri

O'quv maqsadi: Mezolit davri (o'rta tosh)ning o'ziga xos xususiyatlari, buyuk muzlikning chekinishi, hozirgi shakldagi flora va faunaning shakllanishi, o'q-yoyning kashf qilinishi, tosh qurollarining takomillashuvi, ibtidoiy rassomchilik, Markaziy Osiyoda Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida kichik daryo va soylarning ko'payishi, mezolit davrida odamlar mashg'ulotlari, yakka ovchilar rolining oshishi to'g'risida talabalarga atroflicha ma'lumot berish, davr haqida keng tushunchalar hosil qilish.

Hozirgi Markaziy Osiyo hududida bundan 12-15 ming yil muqaddam ibtidoiy jamiyat tarixida yangi davr boshlandi. Insoniyat tarixining paleolitdan keyingi davri mezolit ("o'rta tosh") deb nomlanadi. So'nggi paleolitning oxirlarida muzliklar erib, Markaziy Osiyo tabiati va hayvonot dunyosi hozirgi ko'rinishda shakllana boshlagan. Mezolit Markaziy Osiyoda taxminan 13-10 ming yillar avval boshlanib, miloddan avvalgi 7-6 ming yilliklargacha davom etgan deb qabul qilingan. Mezolitda o'q-yoy kashf etiladi. Bu narsa endi nafaqat yirik hayvonlarni ovlash, balki mayda hayvonlarni ham ovlash imkoniyatini yaratadi. Bu davrda odamlar Markaziy Osiyoning deyarli barcha hududlarida hayot kechirishgan. Ularda diniy tasavvurlar keng tarqalgan. Shuningdek, ibtidoiy rassomchilik ham rivojlangan. Masalan, Qo'hitog' tog'ining Zarautsoy darasida ibtidoiy rassom tomonidan ustalik bilan chizilgan yovvoyi hayvonlar va ovchilarning ov manzarasi diqqatga sazovordir. Lekin bu davrda ham inson asosan tabiat ehsonlari hisobiga kun ko'rgan. Keyingi davrda (neolit)gina inson ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tgan.

Oldin eslatib o'tilganidek mezolit davrida ibtidoiy urug' jamoalari o'q-yoyning kashf etilishi munosabati bilan butun e'tiborini ovga qaratdilar. Ov ularning asosiy yashash manbaiga aylandi. Nisbatan uzoq masofadan turib o'z o'ljasini nishonga olish imkoniyatiga ega bo'lgan ibtidoiy ovchilar endi ov hayvonining orqasidan ergashib, yangidan-yangi joylarni o'zlashtirib bordilar. Ov qilinadigan joylar mezolit davri jamoalarining o'z makonlarini tez-tez o'zgartirib turishga, ovchilikka qulay bo'lgan hududlarni o'zlashtirishga olib keldi. U davrida baliqchilik ham rivojlandi. Natijada urug' jamoalari yangi hududlarni keng miqyosda o'zlashtira boshladilar. Markaziy Osiyo hududi mezolit davrida aholi yashashi uchun juda qulay geografik hududga aylandi. Bu holat bevosita ulug' muzlik davrini tugashi natijasida tabiatning, ya'ni flora va faunaning keskin o'zgarishi bilan bog'liq edi. Ayniqsa, Markaziy Osiyoning Amudaryo va Sirdaryo oralig'i, kichik daryo va soylarning bo'ylari aholi joylashishi uchun juda qulay bo'lgan.

Markaziy Osiyoda mezolit davri bilan bog'liq bo'lgan o'nlab yodgorliklar topilgan. Markaziy Farg'ona hududida qadimshunos O'.Islomov va

uning hamkasblari 1970-1980 yillarda dala-qidiruv ishlarini olib borib, juda ko'p mezolit davri yodgorliklarini topishga muvaffaq bo'ldilar. Vodiy bo'ylab oqib o'tgan Obishir soyining quyoshga qaragan tomonida bir necha ungurlar bo'lib, ulardan Obishir-1 va Obishir-5 deb atalgan makonlarda mezolit davri jamoalarining izlari topilgan. Dala-qidiruv ishlari ayniqsa, markaziy Farg'onada samarali bo'lgan. Hozirgi kunda bu zaminda yuzdan ortiq mezolit davri yodgorliklari ochilgan. Ular asosan soy va ariqlarning qirg'oq yoqalarida joylashgan.

Mezolit davriga oid boshqa guruh yodgorliklar Toshkent shahri hududida, uning Sariqqamish mavzesida, qadimgi Bo'zsuv havzasida topib o'rganildi. Bo'zsuv soyining ikki irmog'i qo'shilgan joy, xalq orasida "Qo'shilish" deb nomlangan. Huddi ana shu qo'shilish do'ngligining jar kesmasida 1967 yili arxeolog va geologlar bir necha tosh qurollarini topdilar. Arxeolog O'.Islomov mazkur joyda qazishma ishlarini amalga oshirib, mezolit davriga oid jamoalar qarorgohi borligini aniqlagan.

O'zbekistonning Surxondaryo viloyati qadimda ham hozirgidek odamzod yashashi uchun qulay o'lka bo'lgan. Iqlimning subtropik xususiyati natijasida odamlar ovchilik xo'jaligi, ayniqsa, termachilikning yangi yo'nalishlarini rivojlantirish uchun zarur imkoniyatlarga ega bo'ldilar. Aynan shunday tabiiy qulayliklar odamlarning diqqatini o'ziga tortgan. Keyingi yillarda bu viloyatning Ayrptom, Kattaqo'rgon, Zaranchuq-tut, Dukaxona, Eski Termiz, Podaxona, Oqtosh kabi manzilgohlarida arxeologlar tomonidan topilgan mezolit davriga oid tosh qurollari fikrimizni isbotlaydi. Shuni alohida qayd etish kerakki, 1930 yillarning oxirlarida Qo'hitog'ning Machay soyi bo'yida joylashgan qoya ostidagi g'orda arxeolog G.V.Parfenov qazishmalar o'tkazib, Machay g'ori tosh davri odamlarining makoni ekanligini aniqlagan edi. Arxeolog O'.Islomov 1970-1971 yillarda Machayda qazishma ishlarini yangidan tikladi va mezolit davrining so'nggi bosqichlariga oid bo'lgan moddiy madaniyat qoldiqlarini aniqladi. Tadqiqotchilar bu yerda odamlar juda uzoq yashaganliklaridan guvohlik beruvchi madaniy qatlamlarini ochishga muvaffaq bo'ldilar. U yerda hayvon suyaklarining parchalari, turli xil tosh va suyakdan ishlangan qurollar, kul qatlami va odam skeletlari topilgan. Machayliklarning ov hayvonlari asosan tog' arxari va jayronlar bo'lgan. Topilgan mehnat qurollarining aksariyati ovchilik hayoti va hayvon terisini ishlash bilan bog'liq bo'lganligi yuqoridagi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Bular har xil shaklda tosh qirg'ichlar, pichoqlar, suyak bigiz va ignalar, terini pardozlash qurollari bo'lgan. Machayning ko'p sonli hayvon suyaklari ichida yirik hayvonlar, ya'ni xonakilashtirilgan sigir, ko'y, echkilarning ham suyaklari topilgan. Machay g'oridan topilgan manbalarning tahlili mazkur yodgor-

likni mezolit davri eng so'nggi bosqichi va ilk neolit davriga tegishli ekanligini ko'rsatmoqda. Xuddi shu davrda O'rta Sharqda neolit davri madaniyatlari gullamoqda edi. Ibtidoiy jamoa odamlari ilk dehqonchilik va chorvachilik bilan tanish edilar, hatto bu davrda janubiy Turkmanistonda neolit davrining Joytun madaniyati mavjud bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Arxeologlarning fikricha, Joytunliklar Markaziy Osiyoda dastlabki dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullangan urug' jamoalari hisoblanishgan. Ehtimol, chorvachilikning erta poydo bo'lishi uchun tabiiy qulayliklarga ega bo'lgan Surxondaryo viloyati aynan Joytunliklar ta'sirida yovvoyi hayvonlarni ko'lga o'rgatgan bo'lishlari mumkin. Har qalay Machayda uy hayvonlarining paydo bo'lishi - bu so'nggi mezolit davri odamlarining xo'jalik sohasidagi buyuk inqilobiy o'zgarish edi.

O'zbekiston hududi o'rganilgan mezolit davri yodgorliklarining yoshi bir xil emas, albatta. Olimlar topilgan tosh qurollariga qarab ularni yosh jihatdan uch guruhga bo'lishgan. Eng qadimiysi Qo'shilish yodgorligi bo'lib, uning mutloq yil sanasi miloddan avvalgi 11-10 ming yilliklar bilan belgilangan. Ikkinchi guruh yodgorliklari fan olamiga Obishir madaniyati nomi bilan kiritildi. Ularning yoshi miloddan avvalgi 9-8 ming yilliklar bilan belgilanadi. Uchinchi guruh yodgorliklari Machay madaniyati deb yuritiladi. U miloddan avvalgi 7-6 ming yilliklarga tegishlidir.

Mezolit davri qurollari orasida o'q-yoy (kamon va paykonlar), tayoq uchiga o'tkir uchli nayzalar o'rnatilgan nayza qurollari insonga katta foyda bergan. O'q-yoydan foydalanish insoniyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ovchilikni insonlarning hayot manbaiga aylantirdi, ovdan keladigan o'lja va zahiralarni ko'payib borishiga imkoniyat yaratdi. O'q-yoy odamning yolg'iz o'zi hayvonlarni ovlash va shu asosda jamoadan ajralib hayot kechirishiga yo'l ochib berdi. Odamlar o'simliklarning ildizlarini iste'mol qilishdan boshloqarni, mazali mevalarni iste'mol qilishga o'tganlar. Markaziy Farg'onadagi ko'llarning sohillarida yashagan ilk mezolit davriga mansub qabilalar ovchilik bilan birga baliqchilik bilan ham shug'ullanganliklari ma'lum.

Mezolit davri jamoalarida diniy tasavvurlar ma'lum bir shaklga, ya'ni hayotiy normalarga aylanib borganliklarini ko'rish mumkin. Ashyoviy dalillar mezolit davriga oid mozorlar, inson qo'li bilan chizilgan qoyatosh suratlari fikrimizni isbotlaydi. Masafan, Qayla g'ori yaqinida joylashgan ikkita mozor o'rganilgan. Aniqlanishicha, mozorda skeletlar chalqanchasiga yotgan bo'lib, oyoqlari biroz bukilgan. Ko'mish vaqtida jasad ustiga qizil rang sepilgan. Shunisi qiziqarliki, ularning yonidan dengiz chig'anoqlaridan qilingan taqinchoqlar topgan. Inson bosh suyagi ustida esa mayda tosh munchoqlar tizilib turibdi. Ehtimol, o'likning bosh kiyimi

munchoqlar bilan bezatilgan bo'lsa kerak. O'rganilgan o'ndan ortiq mozor qoldiqlarida ham shu holatni kuzatish mumkin.

Mezolit davri jamoalari tasavvurida "narigi" dunyoga ishonishda olovga talpinish alohida ahamiyat kasb etgan. Qayla mozorida topilgan o'likka qizil rangini sepish odati bejiz bo'lmasa kerak.

Mezolit davrida ibtidoiy rassomlar tabiatning u yoki bu kunlariga bo'lgan munosabatlari, dunyoqarashlarini - diniymi yoki dunyoviyymi, bundan qati nazar, qoyalarga chizgan rangli suratlari orqali ifodalab berganlar Surxondaryoning Zarautsoy darasi qoyalarga ishlangan suratlar bunga misol bo'la oladi. Suratlarning bir qismi qizil rang bilan ishlangan. Qoya suratlari orasida «yovvoyi hayvonlarni ov qilish» deb nomlangan manzara diqqatga sazovordir. Bu manzarada bir poda yirik shohli hayvonlar orqasidan ovchilarning o'z itlari bilan quvib ketayotgani tasvirlangan. Ba'zi bir ovchilar ustiga chaylasimon yopinchiq yopib olgan. Ular o'q-yoy bilan, palaxmon toshlari bilan qurollangan. Boshqa bir qoyada ikki guruh ovchilarning yovvoyi buqani o'rab olish manzarasi chizilgan. Olimlar bu manzarani mezolit davrining so'nggi bosqichi va ilk neolit davriga oid ekanligini isbotlaganlar. Zarautsoy qoya suratlari mezolit davri rassomlarining fikr doirasini, diniy tasavvurlarini, umuman, o'sha davr mafkurasi darajasini tasviriy san'atda qanchalar aks ettira olganliklari haqida fikr yuritishga asos bo'la oladi.

Xulosa qidib aytgandi, mezolit davrida Markaziy Osiyoning deyarli barcha hududlari insonlar yashashi uchun tabiiy qulayliklarga ega bo'lganligini ko'rdik. Ulug' muzliklardan so'ng hosil bo'lgan katta va kichik ko'llar, ular atrofidagi qalin o'rmonlar va chakalakzorlar, tog' yon bag'rlarida o'sgan yovvoyi boshhoqli o'simliklar, dasht zonalarini qoplagan maysazorlar, yovvoyi hayvonlarning gala-gala bo'lib yurishlari, baliqchilikning rivojlanishi bunga keng imkoniyat bergan.

Tayanch tushunchalar: Mezolit, Obishir, Qo'shilish, Zarautsoy, qoyatosh suratlari, yakka ovchilik, tasviriy san'at.

Savol va topshiriqlar:

1. *Mezolit davrining o'ziga xos xususiyatlarini gapirib bering?*
2. *Markaziy Osiyoda mezolit davri yodgorliklari to'g'risida nimalarni bilasiz?*
3. *Mezolit davrining buyuk kashfiyoti va uning insonlar hayotida tutgan o'rni haqida gapirib bering.*

1.3. Markaziy Osiyoda neolit davri

O'quv maqsadi: Markaziy Osiyoda neolit, yangi tosh asrining boshlanishi, insoniyatning ovchilik va termachilikdan dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tishi, yashash sharoitlaridan farq qiluvchi uchta madaniy va tarixiy hududning shakllanishi, o'troq hayotga o'tish, kulolchilik, to'qimachilik, tasviriy san'atning rivojlanishi, diniy marosimlar haqida talabalarga ma'lumot berish, ko'nikmalalar hosil qilish, davr haqida talabalarga qiyosiy-tahliliy tushunchalarni singdirish.

Neolit yunonchada "neo" - yangi, "lit"- tosh, yani, "yangi tosh" davri degan ma'noni anglatadi. Markaziy Osiyo va Yevropada neolit davriga oid topilmalarning ko'pchiligi miloddan avvalgi 6-3 ming yilliklar bilan belgilanadi. Demak, tosh davrining bu bosqichi taxminan 3 minglar yil davom etgan. Neolit davrida dehqonchilik va chorvachilik yuzaga kelgan. Poleolit va mezolit davriga xos bo'lgan iste'mol xo'jaligi, ya'ni tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirishga asoslangan xo'jalik o'z ahamiyatini yo'qota boshladi. Va buning natijasida insoniyat tarixida ilk bor ishlab chiqaruvchi xo'jalikka asos solingan. Bu voqea fan olamida "neolit inqilobi" atamasi bilan mashhur bo'lgan. Inson o'z ehtiyojlarini qondirishning yangi yo'li - yaratuvchilik, moddiy ne'matlarni o'z qo'li bilan ishlab chiqaruvchiga aylandi. Oqibatda yashash, turmush tarzida ham keskin o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ayniqsa, bu bosqich davomida ona urug'doshligi tizimi - matriarxat rivojlanadi. Yana shuni aytilish kerakki, odamlar loydan idish yasash va uni pishirishni o'rganib oldilar. Bu vaqtda mezolit davrida kashf qilingan bolta keng qo'llanila boshlandi. Endi bolta xo'jalikda asosiy qurolga aylandi va odamlar uni silliqlash va teshish yo'li bilan doimiy rivojlantirib bordilar.

Markaziy Osiyo tarixida neolit davrining yuqori chegarasi mil. avv. VI, quyi chegarasi IV-III ming yilliklar bilan belgilanadi. Bunda Markaziy Osiyoda uchta: Joytun, Kaltaminor va Hisor madaniyatlarining rivojlanishi ko'zga tashlanadi. Neolit davri qabilalari aksariyat hollarda daryo sohillari va tarmoqlari yoqasida, ko'l bo'ylarida yashab, tabiiy imkoniyatlardan kelib chiqqan holda baliqchilik, ovchilik, dehqonchilik va ayni vaqtda qisman hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar. Shu bilan birgalikda mezolit davridagiga nisbatan mehnat qurollari takomillashib borgan. Bu davrda jamiyat taraqqiyotining keyingi rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatgan kashfiyotlar neolit davrida amalga oshirildi. Bu davrga kelib tosh qurollarni yasash takomillashdi, ya'ni tosh boltalarga toshdan unga sop o'rnatildi va pona bilan mustahkamlandi, o'roq, arra, chopqich kabi nozik mehnat qurollari yaratildi, sinchkori chayla va kulba, loydan turar joylar barpo etilib, ilk bora qayiqlar yasaldi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, neolitning eng buyuk kashfiyoti ovchilik va termachilik bilan shug'ullanuvchi qabilalar endilikda dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullana boshladilar. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik asoslari Markaziy Osiyoning janubida, hozirgi Turkmaniston hududlarida shakllangan. Kopetdog' etaklarida Joytun madaniyati nomi bilan mashhur bo'lgan ilk dehqonchilik manzilgohi arxeologlar tomonidan topib o'rganilgan. O'zaro qarindosh urug'chilik munosabatlariga asoslangan jamoaviy tuzim, birgalikdagi mehnat va shu asosda shakllangan turmush tarzi Joytunliklarning o'ziga xos madaniyatini yuzaga keltirgan. Arxeologlar tuproqdan yasalgan hayvonlarning kichik haykalchalarni topib o'rganishgan. Tadqiqotlar olib borgan arxeologik olim V.M.Masson: "Bu topilgan buyumlar fetishizmning ilk ko'rinishidan biridir" deb ta'kidlaydi. Shunisi ahamiyatliki, topilgan buyumlarning mutloq tko'pchiligi mil. avvalgi 6 ming yillikka tegishli bo'lgan.

Joytun madaniyati Janubiy Turkmanistonda, Ashxabot shahridan 25 km shimoldagi Joytun manzilgohidan topilgan bo'lib, bu madaniyat qoldiqlari nafaqat Turkmaniston, balki butun Markaziy Osiyoda mashhurdir. Joytun qishlog'i bir necha uylardan tashkil topgan bo'lib, uylarning maydoni 12-14 kv. m.dan iborat. Uy devorlariga somon aralashtirilgan, uylar to'g'ri to'rtburchak bo'lib, bir xonali va har bir xonada alohida o'choq izlari topilgan. Uylar yonida esa omborxonalar, saroy va xo'jalik o'ralari ham bor. Tadqiqotchilar fikriga qaraganda Joytunda 30ga yaqin uy bo'lib, unda 130-150 kishi yashagan, 5-6 kishilik oila yashagan uylarda ona urug'i hukmron bo'lgan.

Uylardan ayollarning loy va toshdan yasalgan haykalchalari, shuningdek har xil taqinchoq va bezaklar topilgan. Joytun xarobalaridan bug'doy, arpa izlari, yorma tosh, tosh boltalar, parrakchalar, qurol sifatida ishlatiladigan o'tkir uchli toshlar, teshgich parchalar, qirg'ichlar, kamon o'qlarining uchlari — naykonlar topilgan.

Joytun makonidan qo'lda ishlangan sopol idishlar namunalarini ham topilgan bo'lib, ular Markaziy Osiyodagi dastlabki sopol namunalaridir. Joytun qishlog'i aholisi mil. avv. VI - V ming yilliklarda yashab asosan dehqonchilik, chorvachilik, qisman esa ovchilik bilan shug'ullanganlar. Joytunda Markaziy Osiyodagi dastlabki dehqonchilik madaniyati rivojlanadi va bu makon hozircha mintaqadagi dastlabki dehqonchilik qishlog'i hisoblanadi. Joytunliklar sun'iy ariq va kanallar qazib sug'orma dehqonchilikka asos solganlar. Umuman olganda, Kopetdog' bilan Qoraqum oralig'idagi hududlardan ko'plab neolit davri makonlari ochilgan. Bu makonlardagi xo'jalik ishlab chiqarishi va madaniyati bir-biriga juda o'xshashligi sababli ularni fanda Joytun madaniyati (dastlabki topilgan joy nomi bilan) deb atash qabul qilingan.

Bu davrga kelib hozirgi Orol dengizi bo'ylarida istiqomat qiluvchi va turmush tarzi boshqa qabilalarnikiga o'xshamaydigan qabilalar kun kechirgan. Ular suvga yaqin bo'lganliklari uchun ovchilik va baliqchilik bilan shug'illanganlar. Keyinroq esa chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Bu qabilalar yaratgan o'ziga xos madaniyat - "Kaltaminor" madaniyati nomini olgan.

Umumun, bu davrda qurol yaroqlar yasash texnikasi ancha takomillashdi. Buni biz Kaltaminordan topilgan qurollardan ko'rishimiz mumkin. Ular qulayrok, o'tkirroq va yengilroq bo'lgan. Bu kabi qurollar asosan ohaktoshdan yasalgan. Ohaktosh sof holatda ozgina mo'rtroq bo'lgani uchun uni istagan shaklga solish mumkin bo'lgan. Ohaktoshlarni Sultonuvays tog'idan olish mumkin bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida shu narsa aniqlandiki, bu tog' haqida o'sha davrdagi odamlari yetarli bilishlari ma'lum bo'lgan. Chunki bu tog'dan neolit davriga oid ustaxona va tosh yorish xonalarini topib o'rganilgan. Kaltaminor madaniyatining eng nodir va muhim yodgorligi Jonbos-4 manzilgohi bo'lib, u yerda maydoni 300 m. kv. bo'lgan chayla qoldig'i topilgan. Chaylada kattagina urug' jamoasi yashagan bo'lib, 100-120 ta kishi yashaganligi ma'lum bo'ldi. Kuygan qamish va xoda qoldiqlarining o'rganish asosida olimlar chayla ustunli, oval shaklida bo'lgan bo'lib, usti qamish bilan qoplangan degan xulosaga kelganlar. Chaylada bitta katta va 20 dan ortiq kichik o'choqlarning o'rni qayd etilgan. O'choqlar atrofida baliq (cho'rtan, nog'ara), hayvon (to'ngiz, jayron, Buxoro kiyigi va hokazo), qush suyaklari va tuxum po'choqlari hamda bir qancha mayda toshqurollar topilgan. Shuningdek, yumoloq sopol idishlar ham topilgan bo'lib, ularning sirtiga chizmalar chizilgan. Shunisi qiziqki, shunga o'xshash buyumlar Kaltaminor manzilgohidan ham topilgan. Bu holat manzilgohlar o'rtasida o'zaro aloqalar bo'lganligidan dalolat beradi.

Topilgan buyumlarning tahlili mazkur manzilgohlar miloddan avvalgi 7-3 ming yilliklarga to'g'ri kelishini ko'rsatdi. Mazkur manzilgoh hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi To'rtko'l shahridan 18 km. shimoliy-sharqda joylashgan Kaltaminor ko'li sharafiga Kaltaminor madaniyati deb nomlangan. Arxeologlar Kaltaminor madaniyatini taraqqiyot dinamikasiga qarab 3 davrga ajratishadi:

1. Kaltaminorning ilk davri eramizdan oldingi 7-5 ming yilliklarga to'g'ri keladi. Bu davrga oid yodgorliklar Zarafshonning quyi oqimi, Qizilqum sahrosi va janubiy-sharqiy Ustyurt hududidan topilgan.

2. Kaltaminor madaniyatining o'rta davri eramizdan oldingi 5-4 ming yillikka oid bo'lib, bu davrga oid yodgorliklar Qizilqum va unga yaqin hududlardan topilgan.

3. Kaltaminor madaniyatining so'nggi bosqichi eramizdan oldingi

4-3 ming yilliklarga tegishli bo'lib, hozirgi Qozog'iston hududlaridan topilgan makonlar kiradi. Kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklar Zarafshon etaklaridagi Darvozaqir makonidan ham topib o'rganilgan. Bu yerdan topilgan sopol idish namunalari Jonbosqal'a sopollariga juda o'xshashdir.

Kaltaminor madaniyatiga xos bo'lgan yana bir manzilgoh Buxoro viloyatining Qorako'l markazidan 40 km. uzoqlikda joylashgan bo'lib, u Darvozaqir nomi bilan ataladi. Darvozaqir-1 makoni 3 ta madaniy qatlamdan iborat. Ustki qatlam to'zib ketgan bo'lsa ham, ammo boy madaniy qoldiqlarga ega. Bu yerda silliqlangan boltalar, qirg'ichlar, parmalar, o'roq randalar, teshgichlar va boshqa ashyolar topildi. Ikkinchi qatlamdagi madaniy qoldiqlar birinchi va uchinchi qatlamlardagilarga qaraganda kamroq uchraydi. Birinchi va ikkinchi katlamlarda chayla qoldiqlari uchramaydi. Uchinchi madaniy qatlam eng boy va eng qalin bo'lib, taqir yerda joylashgan. Bunda o'chok va chayla qoldiqlari chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar, silliqlangan boltalar, to'lkinsimon naqshlar bilan bezatilgan sopol buyumlar, hayvonlarning suyaklari bor. Shunisi qiziqki, Kaltaminorliklarning sopol buyumlarida ham shunday naqshlar bor. Bu katlamlar rangining har xilligi bilan bir-biridan farq qiladi va shuningdek ularni qalin qum qatlami bir-biridan ajratib turadi. Darvozaqir-1 makonida 81 m (7x11) li to'g'riburchak shaklidagi chayla koldigi topildi. Chayla sharqdan g'arbga qarab cho'zilgan. Uyning o'rtasida ustunlar uchun ikkita chuqurcha kovlangan. Chaylanning chor burchagida ham huddi shunday chuqurchalar borligi aniqlangan. Chaylanning devorlaridan ikki qator qilib kovlangan chuqurchalar (tashqi va ichki tomonida) qolgan bo'lib, bu chuqurchalarga devor sinchlari o'rnatilgan so'ng tomi yopilgan. Demak, chayla to'rt devori sinch devorli kapa shaklida bo'lib, tomi qamish bilan yopilgan. Chayla ichiga sharq tomondan kirilgan. Bu narsa diniy urflarga oid bo'lsa kerak. O'choqlar chayladan tashqarida joylashgan. Chaylalarni o'rganish oila-urug' munosabatlari ishlab chiqarish hamda turmush darajasiga taaluqli ba'zi bir ma'lumotlar berish mumkin. Bu makon aholisi sonini Jonbos-4 aholisi bilan solishtirsak, katga farqni ko'rishimiz mumkin. Jonbos-4 da S.P.Tolstovning fikricha, 100-125 kishi yashagan bo'lib, Darvozaqir - 1 da esa bor yo'g'i 30-35 kishini tashkil qilgan. Bu hol bunday chaylalarni ona urug'iga qarashli bir necha juft oilalar yashagan deyishga asos bo'la oladi.

Quyí Zarafshon va Qashqadaryo etaklaridagi Darvozaqir, Katta va Kichik Tuzkon, Qorong'isho'r, Poykent makonlaridan topilgan tosh qurollar va sopol buyumlar hamda boshqa ashyolarni o'rganish, tahlil etish, Yaqin Sharq, Qozog'iston, Ural va boshqa joylardan topilgan neolit davri ashyolari bilan qiyoslash natijasida tadqiqotchilar yuqorida eslatilgan makonlar Kaltaminor madaniyatiga mansub bo'lib, mil. avv. IV-III ming yilliklarga oid degan xulosaga keldilar. Bu makonlarda yashagan neolit

davri odamlari termachilik va jayron, yovvoyi cho'chqa, bug'u va boshqa hayvonlar hamda baliq ovlab kun kechirishgan.

So'nggi yillarda Markaziy Osiyoning sharqiy hududlaridan, Hisor va Pomir tog'laridan neolit davriga mansub ko'plab yodgorliklar aniqlandi va o'rganildi. Asosan tog'oldi va tog'liklarga xos bo'lgan Hisor madaniyatiga mansub yodgorliklar 200 dan ziyod bo'lib, Tutqovul, Soysayyod, Quyi Bulyon, Darai Sho'r, Gaziyontepa qabilar shular jumlasidandir. Bu o'ziga xos madaniyat fanda Hisor madaniyati degan nom oldi. Hisor madaniyatiga mansub yodgorliklar asosan mil. avv. V-III ming yilliklarga oiddir. Hisorliklar sopol idishlar yasab, asosan chorvachilik, ovchilik, kisman termachilik bilan shug'ullanganlar. Hisor makonlaridan topilgan turli-tuman buyumlar tahlili ushbu jarayonlardan dalolat beradi. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Markaziy Farg'ona hududlaridan neolit davriga oid ko'plab makonlar topilgan. Bu manzilgohlar fanga Markaziy Osiyoning to'rtinchi neolit davri madaniyati deb kiritilgan.

Demak, Markaziy Osiyoning barcha hududlarida, shimolda Ustyurt, Markaziy va Janubiy Qozog'iston, Qizilqum va Qorakum, Qashqadaryo va Zarafshon vohalari, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysidan topilgan ko'plab neolit davri makonlarining ochilishi odamlar bu davrga kelib Markaziy Osiyoning deyarli barcha hududlariga yoyilib yashaganliklarini ko'rsatadi.

Tayanch tushunchalar: Neolit, neolit inqilobi, matriarxat, Sulton-uways tog'i, Jonbos, Kaltaminor, Darvozaqir, Joytun, Hisor, kulolchilik.

Savol va topshiriqlar:

1. Neolit davri haqida nimalarni bilasiz ?
2. Neolit davri mezolit davridan nimasi bilan farqlanadi ?
3. Neolit davri aholisi nima bilan shug'ullanganlar?
4. Neolit davrida qanday ibtidoiy din shakllari mavjud bo'lgan?

